

Skript

HISTORISCH TIJDSCHRIFT

Artikel: Moeders van het vaderland

Auteur: Emma Post

Verschenen in Skript Historisch Tijdschrift, jaargang 42.1, pp. 20-35.

© 2020 Stichting Skript Historisch Tijdschrift, Amsterdam

p-ISSN: 0165-7518

e-ISSN: 3051-2506

Skript Historisch Tijdschrift is een onafhankelijk wetenschappelijk blad dat viermaal per jaar verschijnt. De redactie, bestaande uit studenten en pas afgestudeerden, wil bijdragen aan actuele historische debatten, en biedt getalenteerde studenten de kans om hun werk aan een breder publiek te presenteren.

MOEDERS VAN HET VADERLAND

Nationalisme, gender en jodendom in het leven van Sara Levi

Nathan tussen 1848 - 1871.

Emma Post

'L'Laat de vrouw de vonk zijn die het heilige vuur van onafhankelijkheid ontsteekt en Italië zal gered worden'.¹ Deze krachtige woorden werden in 1866 opgetekend door Sara Levi Nathan, een joodse voorvechtster voor de Italiaanse eenwording. Ondanks haar grote rol in dit proces is zij nauwelijks bekend. Dat is onterecht, want haar leven werpt nieuw licht op de geschiedenis van de Italiaanse eenwording. Wat betekenen vrouwen zoals zij voor de manier waarop wij het ontstaan van de Italiaanse staat interpreteren?

Die vraag is belangrijk, want het proces van de Italiaanse eenwording is een populair onderwerp onder Italiaanse

historici en speelt een grote rol in het huidige debat rondom de Italiaanse identiteit.² De eenwording vond plaats van grofweg 1820 tot 1870 en wordt in het Italiaans *Risorgimento* genoemd: herrijzenis of wederopstanding, verwijzend naar de glorie van het Romeinse Rijk. Juist omdat het zo'n invloed heeft op het idee van wat Italië is of zou moeten zijn, wordt deze geschiedenis steeds herzien en herschreven. Nieuwe spelers worden geïntroduceerd, helden van hun voetstuk gestoten en mythes ontkracht.³ Wat minder vaak wordt onderzocht, is dat joden en vrouwen een actieve rol speelden in deze strijd.⁴

Historici die wel onderzoek hebben gedaan naar de bijzondere rol van vrouwen en/of joden, hebben aangetoond dat het discours van het Italiaanse nationalisme sterk beïnvloed werd door religieuze en gendergekleurde

Montecantini, private collection.

Silvestro Lega, *La madre* (c.1884). Montecantini, private collection.

taal.⁵ Deze twee aspecten werden echter vaak afzonderlijk van elkaar bestudeerd, waardoor historici de unieke rol van joodse vrouwen over het hoofd zagen. De Risorgimento was namelijk niet alleen een periode van nationalisme, maar ook van feminisme en joodse emancipatie. Het leven van joodse vrouwen veranderde hierdoor zo ingrijpend dat de bestudering van hun levens ons begrip van de Italiaanse eenwording kan verrijken en wellicht zelfs kan doen herzien.

Omdat er in deze tijd zoveel samenkwam, is een intersectionele benadering essentieel. Dit artikel poogt het belang daarvan aan te tonen door het behandelen van één casus, namelijk het leven van Sara Levi Nathan. Zij was vrouw, joods én nationalist. Binnen en buiten Italië wist zij aanzienlijke invloed te vergaren door haar nauwe samenwerking met de politieke activist Giuseppe Mazzini. Als schijnbare buitenstaander eiggende zij zich het bestaande narratief

toe en kon daardoor een belangrijke rol spelen in de Italiaanse geschiedenis; een rol die door historici over het hoofd is gezien. Door het leven van Sara Levi Nathan te bestuderen, wordt duidelijk dat zij haar Italiaans-joodse identiteit kon combineren omdat zij een vrouw was.

Daardoor brengt dit artikel inzichten over de Risorgimento, joodse emancipatie en gendergeschiedenis samen in één casus. Deze casus is niet gekozen om meer kennis over Nathan

moeders – echter nauw betrokken bij de religieuze en nationalistische opvoeding. Zo verkregen ze een eigen, moederlijke taak. Het was aan joodse vrouwen om in de privésfeer de joodse tradities over te dragen aan hun kinderen. Daarnaast werd de huiselijke sfeer door nationalistinnen gezien als de plek waar Italiaanse burgers werden gevormd. De taak van vrouwen was dus om Italiaanse burgers ter wereld te brengen en op te voeden tot nationalistische strijders, het zogenaamd

“DE RISORGIMENTO WAS NIET ALLEEN EEN PERIODE VAN NATIONALISME, MAAR OOK VAN FEMINISME EN JOODSE EMANCIPATIE.”

te verzamelen, maar om zogenaamd *disruptive evidence* te bieden; haar verhaal kan denkfouten in het historische narratief aanwijzen en het nut van een andere methode onderschrijven.⁶ Deze casus biedt een nieuwe lens om de Risorgimento te bestuderen en kan daarmee de aanzet vormen tot een nieuwe methode. Door de destijds heersende ideeën over religie en gender bloot te leggen, wordt duidelijk hoe een Italiaans-joodse identiteit werd geconstrueerd.

Omdat Italiaans burgerschap een kwestie van zowel de publieke als huiselijke sfeer was, neemt dit artikel afscheid van het strikte onderscheid tussen publiek en privé, met een centrale rol voor moederschap. Binnen het jodendom en Italiaanse nationalisme hadden vrouwen weinig autoriteit. Omdat de privésfeer toentertijd werd gezien als het domein van moeders, waren vrouwen – als

‘nationalistisch moederschap’.⁷ Door deze moederlijke waarden naar de publieke ruimte te brengen, konden moeders een rol bekleden die tot dan toe ondenkbaar was voor vrouwen.

In dit artikel komt naast nationalistisch moederschap een tweede aspect van Italiaans burgerschap aan bod, namelijk religieus nationalisme. Om mensen te overtuigen offers te brengen voor het vaderland werd gebruik gemaakt van *civil religion*.⁸ Dit is een religieuze manier om politieke waarden over te dragen. In tegenstelling tot een politieke ideologie wordt dit gerepresenteerd in mythes, symbolen en rituelen. In het geval van religieus nationalisme aanbidden de aanhangers van deze civil religion de natie en haar helden in monumenten, feestdagen en volksliederen. Door het jodendom in overeenstemming te brengen met deze civil religion konden

HET/////////
UTRECHTS
ARCHIEF//
/////////
/////////

UTRECHTERS VERTELLEN OVER DE NOODLOTTIGE
GEBEURTENISSEN VAN 1672 - 1673

NÚ TE ZIEN IN DE **EXPO** VAN HET UTRECHTS ARCHIEF

joden zich mengen in de nationalistische strijd zonder hun geloof op te geven.

De eerste historicus die de joodse cultuur analyseerde door de lens van nationalisme en Italiaans burgerschap was Carlotta Ferrara degli Uberti. Zij onderzocht hoe joden hun identiteit herformuleerden na het openen van de getto's. Voorafgaand aan de eenwording werden joden gedwongen in getto's te wonen, waar ze geen burgerrechten hadden en hun geloof niet mochten belijden.

Uberti stelde dat Italiaanse joden na de emancipatie het nationalistische narratief

gebruikten om te herdefiniëren wat het betekende om joods te zijn. Daar waar voorheen werd aangenomen dat joden hun

religie na het openen van de getto's enkel in de huiselijke sfeer beleefden, toonde zij aan dat de publieke beleving van het jodendom veranderde, maar niet verdween. Dat was mogelijk door de interactie tussen het privé- en publieke domein. In plaats van hun joodsheid exclusief in de privésfeer te beleven, konden Italiaanse joden in het openbaar jood én nationalist zijn.

Aan de hand van de levensloop van Nathan zal dit artikel eerst de religieuze aspecten van Italiaans nationalisme introduceren, om vervolgens de overeenkomsten tussen nationaal Italiaans moederschap en joods moederschap te behandelen. De centrale rol van religie en gender in Italiaans nationalisme maakt dat de bestudering van joodse vrouwen

tot interessante inzichten leidt over de Italiaanse eenwording. Het voorbeeld van Nathan toont aan dat jodendom en Italiaans nationalisme gecombineerd konden worden door het beeld dat bestond van moederschap. Dankzij haar interpretatie van nationalistisch moederschap en modern jodendom kon zij immers aanspraak maken op Italiaans burgerschap en tot de publieke sfeer toetreden zonder de heersende vooroordelen over joden en vrouwen te

ondermijnen. Dit artikel eindigt met een conclusie over het belang van een intersectionele benadering, die gender, religie en nationale identiteit als verweven ziet, met moederschap als verbindende factor.⁹

“NATHAN WILDE LATEN ZIEN DAT HET JODENDOM VEEL KON BIJDRAGEN AAN DE ITALIAANSE SAMENLEVING.”

VAN RELIGIEUZE ONDERDRUKKING NAAR POLITIEKE VERVOLGING

De levensloop van Sara Levi Nathan werd in hoge mate bepaald door haar joodse opvoeding en nationalistische idealen. Ze groeide op in een getto en na haar huwelijk werd ze een bewonderaar van Giuseppe Mazzini, één van de hoofdrolspelers van de Risorgimento. Toen ze actief werd in de Risorgimento combineerde ze haar nationalistische opvattingen met haar joodse overtuigingen. Ze werd daarbij het middelpunt van een groep joodse nationalisten die nationalisme in religieuze termen opvatte. Zodoende bracht ze haar religie – tot dan toe gezien als behorend tot de privésfeer – in het nationalistische publieke domein, zonder

Een straat vernoemd naar Sara Levi Nathan.

de veronderstelde verschillen daartussen te bekritisieren.

Sara Levi Nathan is in 1819 te Pesaro geboren als Sara Levi, waar de verarmde joodse gemeenschap leed onder zware restricties.¹⁰ Na het verlies van Napoleon werden de joden weer gedwongen in getto's te wonen, wat veel van hen motiveerde zich aan te sluiten bij de revoluties. De Risorgimento was al goed op gang toen de moeder van Nathan overleed en haar vader haar naar familie in Livorno stuurde, waarschijnlijk om te voorkomen dat ze het contact met haar joodse achtergrond zou verliezen. De machtige Medicifamilie had namelijk in de zestiende eeuw toestemming gegeven aan joden om zich in Livorno te vestigen, met een openlijk belijdende Sefardische gemeenschap als gevolg.¹¹ Een belangrijk onderdeel van deze gemeenschap werd gevormd door de Rosselli's, een rijke joodse familie die een grote rol speelde in de Risorgimento, mede door financiële en militaire ondersteuning te geven aan revolutionairen zoals Giuseppe Mazzini

en Giuseppe Garibaldi. De Rosselli's waren familie van Nathans moeder, en zij hoopten op een politieke en religieuze bevrijding.

De Rosselli's beheerden een succesvolle bankiersonderneming met contacten in Londen en Duitsland.¹² Zo kwamen zij in contact met de Duits-joodse Meyer Moses Nathan, die in 1836 met de zestienjarige Sara Levi trouwde. Hij was twintig jaar ouder dan zijn jonge bruid, wat het aannemelijk maakt dat het hier om een gearrangeerd huwelijk ging. Kennelijk wilde haar familie graag dat ze met een joodse man trouwde. Ze verhuisden naar Londen, waar Meyer werkzaam was als effectenhandelaar en zij voor hun twaalf kinderen zorgde.¹³ Daarnaast leidde Nathan een actief sociaal leven, mede door het organiseren van salons waar ze met Italiaanse emigranten en Britse enthousiastelingen discussieerde over de eenwording van Italië.¹⁴ Ze ging vooral om met joden, met wie ze besprak wat het Jodendom kon betekenen voor de nationale strijd. Net als vele joodse

intellectuelen worstelden zij met de verschillende opvattingen over hoe modern Jodendom eruit diende te zien.¹⁵ Om de acceptatie van de medeburgers te verdienen zonder hun religie op te geven, poogden ze aan te tonen dat het jodendom veel kon bijdragen aan de Italiaanse samenleving.¹⁶

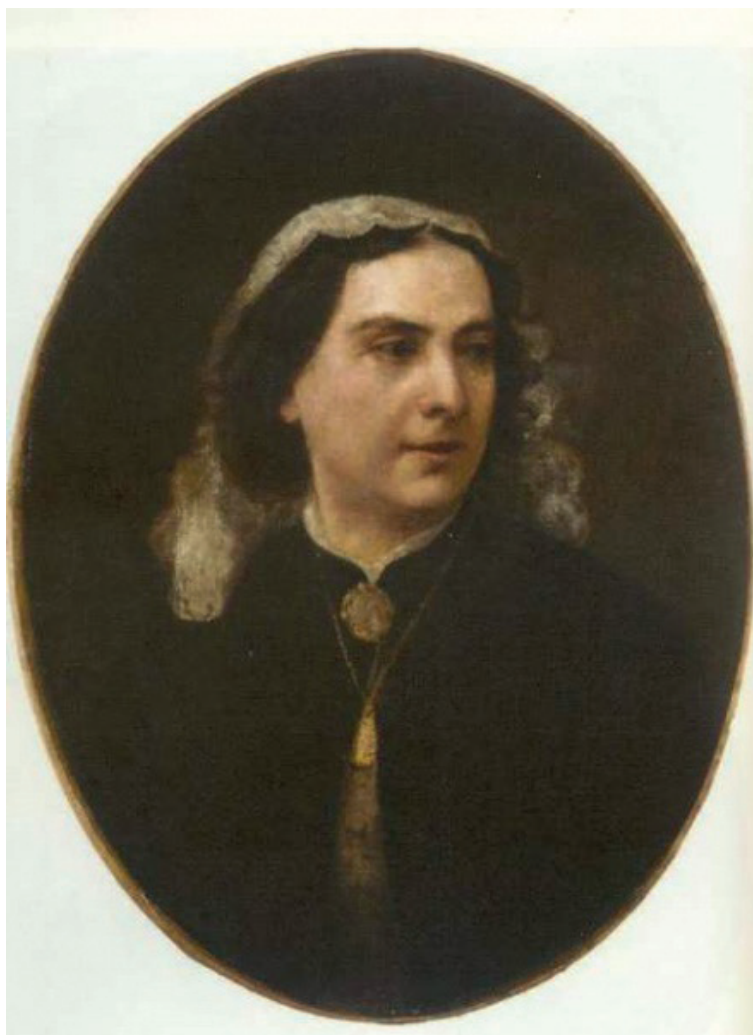
Dankzij haar contacten in Londen maakte Nathan kennis met de belangrijke Italiaanse patriot Giuseppe Mazzini.¹⁷ Hij geloofde dat een verenigd Italië het plan van god was en dat deze heilige missie alleen bereikt kon worden als mensen bereid waren om zich als martelaren op te offeren; een civil religion. Door termen als missionaris, broederschap en offers op een seculiere manier te gebruiken, maakte Mazzini dat het nationalisme kon fungeren als een alternatief voor de katholieke kerk. De kerk was namelijk een belangrijke tegenstander van de eenwording en religieus nationalisme bood katholieke nationalisten een middenweg. Omdat discipelen en martelaren in het jodendom belangrijk zijn, vond dit weerklank bij een deel van de joodse gemeenschap.¹⁸ Mazzini's volgelingen kwamen overwegend uit de liberale middenklasse van Noord-Italië en een groot aantal van hen was vrouw. Een belangrijk deel

van Mazzini's leer was dan ook gericht op vrouwen en de familie.¹⁹ Hij zag de vrouw als 'angelo della famiglia', die een dubbele taak had van de opvoeding van haar kinderen en haar verplichtingen aan de natiestaat.²⁰ Dit is waarom hij naar vrouwen verwees als 'madre, cittadina'.²¹

Het werk dat Nathan samen met Mazzini verrichtte was in het begin vooral gericht op het werven van fondsen.²² Door de activiteiten die ze organiseerde, vormde zich een groep vrouwen om haar heen die bewondering had voor Mazzini's steun voor vrouwenrechten en onder de indruk was van zijn charisma.²³ Nathan zelf was niet alleen een aanhanger van zijn ideeën, maar werd een soort discipel van Mazzini; ze zag hem als een messias.²⁴ Haar dochter omschreef de eerste ontmoeting tussen Nathan en Mazzini later als een bekering. Nathan was zelfs zodanig overtuigd van zijn ideeën dat ze hem 'heilige' of 'engel' noemde.²⁵ Dit maakt het religieuze aspect van hun denken duidelijk, evenals hun speciale band. Hoewel Mazzini enige vooroordelen over joden had, waardeerde hij haar invulling van messianisme en discipelschap, welke ingekleurd waren door haar joodse opvoeding.²⁶

Na het overlijden van haar echtgenoot in 1895 verhuisde Nathan terug naar Italië.²⁷ Er was toen al sprake

**“ ZE COMBINEERDE HAAR POLITIEKE
IDEALEN MET HAAR RELIGIEUZE
OVERTUIGINGEN EN HAAR BEWONDERING
VOOR GIUSEPPE MAZZINI.”**

bnnonline.it

Portret van Sara Levi Nathan.

van een Italiaanse staat, die in 1870 voltooid was door de verovering van Rome door Vittorio Emanuele II, de koning van Piëmont-Sardinië. Nathan was een republikein en betreurde deze uitkomst. Het was een onzekere tijd voor nationalist en Mazzini en Giuseppe

Garibaldi – een andere belangrijke speler in de Risorgimento – waren het steeds vaker oneens met elkaar. Uit Nathans briefwisselingen met beide mannen blijkt dat ze loyaal bleef aan Mazzini's republikeinse en democratische gedachtegoed en de conflicten tussen

Mazzini en Garibaldi probeerde op te lossen. Volgens haar zou 'het vaderland gered zijn als de twee mannen waar Italië het meest van houdt en bewondert, verenigd zijn.' Ze geloofde dat de mannen bijeen waren gebracht door 'goddelijke wil' en dat het beide 'martelaren voor de eenwording en de mensheid' waren.²⁸ Hoewel de beslissingen uiteindelijk door de mannen werden genomen, had Nathan hier wel degelijk invloed op. Uit haar brieven blijkt dan ook dat ze geen ondergeschikte rol innam en zich vrij voelde om tegen de mannen in te gaan.²⁹

Door haar republikeinse activisme zag de Italiaanse politie Nathan als een bedreiging en om te ontsnappen aan vervolging vluchtte ze naar Zwitserland. Ze nam haar intrek in villa Tanzina, dat onder haar leiding een belangrijke ontmoetingsplek werd voor Italiaanse republikeinen.

Dit was tevens de plek waar Mazzini het blad *La Roma del Popolo* lanceerde, onder de redactie van Ernesto, één van de zoons van Nathan.³⁰ Zelf had ze de leiding over

verschillende tijdschriften en publiceerde ze regelmatig stukken in kranten. Daarnaast zette ze haar werk in fondsenwerving en het aantrekken van vrijwilligers voort, met name onder vrouwen. Als charismatische vrouw zou ze volgens Mazzini goed in staat zijn om vrouwen te mobiliseren voor hun doelen. Toen de politie haar wat minder op de

hielen zat, reisde ze daarom heel Italië af, een vrijheid die ze genoot door haar rol als *salonnière*.³¹

In moderne salons was het meer geaccepteerd dat vrouwen de leiding namen omdat ze werden gezien als toleranter en minder agressief, wat noodzakelijk was voor het faciliteren van discussies. Kunsthistorici Emily Bilski en Emily Braun omschrijven salons daarom als '(...) both a means and a source of social, sexual, and religious emancipation.'³² De salon kon de tegenstellingen in publiek en privé overbruggen en stelde joodse vrouwen in staat hetzelfde te doen. Omdat salons tevens een belangrijke plek waren waar nationalisme werd gevormd en verspreid, was het voor joodse vrouwen een manier om meer maatschappelijke acceptatie te verkrijgen. Dat gold overigens alleen voor geletterde

vrouwen uit de hogere klassen, want ondanks hun doelstellingen waren de salons weinig divers. Nathan richtte zich daarentegen wel degelijk op de lagere klassen. Ze was ervan overtuigd dat de eerste stap voor de bevordering

van de Italiaanse volksgeest lag in het onderwijs, wat onder meer moest leiden tot meer kansen voor vrouwen.³³

Nathan heeft weinig uitspraken gedaan over haar 'joodse identiteit'. Omdat er niet zoiets bestaat als 'de' joodse identiteit, is het moeilijk om te bepalen in hoeverre zij zich joods voelde. In haar brieven laat ze zich slechts enkele

**“ ALS VROUWEN VOOR
HUN GEZIN KONDEN
ZORGEN, KONDEN ZE
OOK ZORG DRAGEN
VOOR DE KINDEREN VAN
DE NATIE.”**

veranomonumentalcemetery.wordpress.com

Monument bij het graf van Sara Levi Nathan.

keren uit over haar achtergrond en haar vrienden omschrijven haar vaker als ‘religieus’ dan als joods. Ze was afkomstig uit een uitgesproken joods milieu, maar wel één die steeds meer seculier werd. Ze groeide op in de getto, waar zowel haar publieke leven als privéleven sterk verweven was met joodse tradities. Haar joodse contacten in Engeland waren daarentegen overwegend seculier. Uit haar brieven blijkt dat ze in ieder geval tijdens haar huwelijk nog joodse feestdagen vierde en de sabbat in acht bleef nemen.³⁴ In 1855 schreef Mazzini dat Nathan met haar familie Purim vierde,

maar in 1866 besprak hij met haar zoons het menu voor een kerstdiner.³⁵ Het lijkt erop dat ze zich na haar terugkeer naar Italië sterker identificeerde met Mazzini, dan met het jodendom.

Volgens historicus Roland Sarti heeft ze dit zelf als volgt verwoord: ‘When I am asked what is my religion, I answer that I am a Mazzinian.’³⁶ In het Mazziniaanse tijdschrift *Il Dovere* werd ze bovendien omschreven als een: ‘Israëliet [joods] van origine, had ze alleen een onveranderd en diepgaand geloof in de god van de mensheid.’³⁷ Haar joodse opvoeding, evenals het joodse milieu

waar ze zich in begaf, hebben ongetwijfeld invloed gehad op haar interpretatie van de civil religion van Mazzini. Ze vond dan ook niet dat dit elkaar uitsloot, maar was wel kritisch op joodse orthodoxie. Volgens Nathan waren veel joodse wetten niet langer relevant voor de samenleving en moest het Jodendom gemoderniseerd worden ter wille van de natiestaat, vergelijkbaar met Mazzini's mening over het katholicisme.³⁸ Zo slaagde ze erin om haar politieke idealen te combineren met haar religieuze overtuigingen en haar bewondering voor Giuseppe Mazzini. Kortom, haar Italiaanse identiteit was nauw verweven met haar joodse identiteit.

VAN MOEDER VAN TWAALF NAAR MOEDER VAN ITALIE

Volgens Mazzini moest de Italiaanse identiteit eerst heropleven binnen het gezin voordat het een politieke realiteit kon worden. Het was aan moeders om hun kinderen op te voeden tot goede burgers en hun echtgenoten te inspireren om deel te nemen aan de strijd.³⁹ Door bepaalde aspecten van Nathans leven aan het licht te brengen, wordt duidelijk dat moederschap voor Nathan niet een beperkende factor was, maar haar juist de mogelijkheid bood om toe te treden tot de publieke sfeer. Omdat ze dit niet deed als vrouw, maar als bezorgde en toegewijde moeder, kon ze actief deelnemen aan het publieke leven zonder gezien te worden als subversief. Ze bracht de moederlijke waarden naar het publieke debat en maakte daarmee de weg vrij voor vrouwen zoals zij. Ze paste dat idee binnen de leer van Mazzini toe door haar moederschap niet te beperken tot haar eigen kinderen, maar zich tot alle kinderen van de Italiaanse natie te richten.

De rol van de Italiaanse moeder wordt gekenmerkt door tegenstellingen. Volgens de Italiaanse historicus Anna Bravo is de *mamma Italiana* tegelijkertijd de 'servant and owner of her children'.⁴⁰ De perceptie van het moederschap veranderde tijdens de Verlichting, toen burgerschap status kreeg. De scheiding tussen publiek en privé werd belangrijker, met name binnen de bourgeoisie. Juist omdat vrouwen verantwoordelijk waren voor de opvoeding, verkreeg de band tussen moeder en zoon – toch al zo belangrijk in de Italiaanse cultuur – een haast mythische status. Dit werd versterkt door de invloed van de Romantiek, waarbij emoties en persoonlijke relaties een nieuwe status verkregen. De nationale gemeenschap werd voorgesteld als broers die zij aan zij vochten voor de eenheid, terwijl hun moeders rouwden om de heldendood van hun zoons. Historica Monica Miscali omschrijft dat als volgt: '(...) the Risorgimento granted a new respectability to the role of the mother [and] a new image of the Italian mother was born: "the patriotic mother"'.⁴¹

Dit beeld van moederschap beperkte zich niet tot het gezin. Als vrouwen voor hun gezin konden zorgen, konden ze ook zorg dragen voor de 'kinderen van de natie'.⁴² Liefdadigheidswerk en banen in het onderwijs en de zorg werden toegankelijker voor vrouwen omdat ze pasten bij de 'vrouwelijke aard'. Vrouwen gebruikten dus het bestaande idee over hun aard om nieuwe mogelijkheden te creëren. Dit gaat niet alleen over de taken die vrouwen op zich konden nemen, maar definieert ook wie ze zijn. Binnen de joodse gemeenschap in Italië vond een vergelijkbaar proces plaats, waarbij vrouwen enerzijds meer mogelijkheden

kregen en anderzijds sterker beperkt werden in wie ze konden zijn. Dit is te verklaren door de centrale positie die moeders innemen binnen de joodse traditie met matrilineaire opvolging.⁴³ Met name in de joodse diaspora wordt de religie overwegend binnen de huiselijke sfeer ervaren. Het eten, religieuze objecten en bepaalde rituelen vinden thuis plaats, zeker in de periode dat er in Italië geen synagogen gebouwd mochten worden. Omdat vrouwen verantwoordelijk waren voor het huis, verkregen ze religieuze taken die sterk bepaald waren door hun rol binnen het gezin.

De emancipatie van de joden in Italië bracht daar niet meteen verandering in. Wel leefde de gemoderniseerde elite religieuze restricties minder streng na en kregen vrouwen toegang tot onderwijs.⁴⁴ Dat gebeurde in dezelfde periode dat de nationalistische opvatting van moederschap nieuwe wegen opende voor vrouwen, waardoor er voor joodse vrouwen een wereld openging. Desondanks hadden ze nog steeds te maken met uitsluiting, als vrouwen en als joden. Wellicht is dat waarom een disproportioneel grote groep joodse vrouwen actief werd in revolutionaire bewegingen. Bilski en Braun omschrijven hen als 'the ultimate outsiders on the inside' en verklaren de betrokkenheid van joodse vrouwen als een manier om te ontsnappen aan het orthodoxe gezinsleven, evenals een route naar acceptatie door de samenleving.⁴⁵ Het waren deze vrouwen die een joodse invulling gaven aan het concept van 'nationaal moederschap'. Sara Levi Nathan was één van hen.

Nathan was een ware 'madre, cittadina': haar moederlijke zorg reikte verder dan haar kinderen. Ze was

ervan overtuigd dat vrouwen binnen de samenleving dezelfde rol moesten vervullen als in het gezin.⁴⁶ Dat deed ze bijvoorbeeld in de *Scuola Mazzini*, een school die gratis seculier onderwijs bood aan arme meisjes in Rome. Het doel was om hetzelfde onderwijs aan te bieden dat jongens genoten, in plaats van speciaal onderwijs te geven dat zich richtte op 'vrouwelijke taken'. Nathan gaf zelf les op deze school en koos voor vrouwelijke docenten, met het doel hen nieuwe kansen te bieden. Haar dochters waren eveneens werkzaam op de school en onderwezen onder meer in 'Mazzinisme'. Naast de school richtte ze samen met haar kinderen een opvanghuis op voor zogenaamde 'gevallene' meisjes, die ze had gered van mensenhandel en gedwongen sekswerk.⁴⁷ Al dit werk baseerde ze op de ideeën van Mazzini.

De woorden van Mazzini bracht ze niet alleen over aan haar studenten, maar ook aan haar eigen kinderen. Een goede vriendin van Nathan omschreef haar als toegewijd aan 'dubbel werk, voor de familie en voor het vaderland'.⁴⁸ Haar twaalf kinderen waren allemaal betrokken bij de politieke strijd. Dit kwam niet alleen door hun toegewijde ouders, maar ook door hun hechte band met Mazzini, die regelmatig bij de familie op bezoek kwam.⁴⁹ Zo besloot de oudste zoon van Nathan, Davide, om het financiële aspect van zijn moeders werk over te nemen, waardoor hij werd gearresteerd op verdenking van 'ondermijnende activiteiten'. Zijn jongere broer Giuseppe raakte op zestienjarige leeftijd al in de ban van Mazzini en was de leider van verschillende opstanden.⁵⁰ Al haar kinderen gaven een eigen invulling aan het Mazzinisme en er werden zelfs roddels verspreid dat Ernesto en Gianetta

eigenlijk de kinderen van Mazzini waren. Dit komt waarschijnlijk omdat zij de bekendste kinderen waren. Ernesto werd de eerste joodse republikeinse burgemeester van Rome en Gianetta schreef artikelen voor het feministische tijdschrift *La Donna*.⁵¹

Gianetta's hechte band met Mazzini blijkt uit het feit dat hij zich in haar huis terugtrok toen hij ziek werd, en daar kwam te overlijden. Haar huis is tegenwoordig een monument waar het archief van Mazzini ligt, met daarin zijn manuscripten en brieven. Deze zijn verzameld door Nathan, die altijd een hechte band hield met Mazzini. Ze werd zelfs gevraagd om te spreken op zijn uitvaart, maar daarvoor was ze te zeer overweldigd door emoties.⁵² Zelf stierf Sara Levi Nathan in 1882 in Londen. Ze ligt begraven op de gemeentelijke begraafplaats van Verano, waar een grote grafsteen haar naam en die van haar kinderen draagt.⁵³ Ze koos voor een burgerlijke begrafenis in plaats van een religieuze, omdat ze de religie van Mazzini aanhing. Bovendien is het opschrift in het Italiaans, niet in het Hebreeuws. Toch heeft haar grafsteen een joods tintje, omdat het de vorm heeft van verschillende stenen die op elkaar zijn gestapeld.⁵⁴ Na haar overlijden omschreef het tijdschrift *Il Dovere* haar als 'een voorbeeld van geloof in een idee en opoffering door werk, met een standvastigheid van doelen en werken, welke we als voorbeeld voor elke Italiaanse moeder willen laten dienen.'⁵⁵

Alle kinderen van Nathan trouwden met aanhangers van Mazzini en voedden hun kinderen op volgens de idealen van Mazzini.⁵⁶ Hun huwelijken zeggen bovendien iets over de rol van religie in hun leven, want op Giuseppe na zijn ze allemaal getrouwd met joden. In

die tijd waren interreligieuze huwelijken ongebruikelijk, dus het kan ook met de tijdsgeest te maken hebben. Dat neemt niet weg dat Nathan met haar familie joodse feestdagen vierde en regelmatig de synagoge bezocht.⁵⁷ In hoeverre Nathan haar kinderen joods opvoedde, blijft dus in het midden, maar ze heeft in ieder geval haar kinderen en leerlingen een duidelijk idee meegegeven van wat het betekent om Italiaans te zijn. Dat idee was gevormd door haar joodse achtergrond, evenals door haar streven een nationale moeder te zijn.

CONCLUSIE

Het bestaande onderzoek naar de Risorgimento besteedt nauwelijks aandacht aan Italiaanse vrouwen met een joodse achtergrond. Terwijl de verhalen van zowel joden als vrouwen door recent werk aan het licht zijn gebracht, worden de unieke ervaringen van joodse vrouwen vergeten. Dit artikel zet een eerste stap naar een beter begrip van het belang van joodse vrouwen in de Italiaanse eenwording. Door het verhaal van een joodse vrouw te onderzoeken, wordt duidelijk dat gedurende de Risorgimento 'joodsheid' niet naar de privésfeer werd verbannen.⁵⁸ De symbolen en retoriek van de Risorgimento waren in de eerste instantie gebaseerd op rooms-katholieke ideeën, maar kregen een andere invulling door joden. Het collectieve begrip en belang van de Italiaanse eenwording kan daarom niet los worden gezien van de joodse achtergrond van een deel van haar protagonisten.

Ferrara degli Uberti was één van de eerste historici die aantoonde hoe fragiel de scheiding tussen de publieke en privésfeer was gedurende de Risorgimento. Dit artikel heeft

haar theorie verder uitgebreid met een nadruk op moederschap. Het voorbeeld van Sara Levi Nathan toont het belang daarvan goed aan. Ze groeide op in een getto en een uitgesproken joods milieu, waardoor ze zich joods voelde. Door haar aanbidding van Mazzini kon ze zichzelf echter ook zien als een Italiaans burger en een discipel van Mazzini. Dit maakte haar niet minder religieus, maar doordat haar omgeving veranderde, kon ze Mazzini's gedachtegoed en moederschap zien als een religieuze roeping. Hoewel die roeping niet per se joods was, werd het gevormd door haar joodse opvoeding. Nathans nationalisme werd bovendien bepaald door haar rol in salons en haar band met haar kinderen.

Haar publieke politieke betrokkenheid ontstond dus in het privédomein. De privésfeer werd gezien als de plek waar joodse tradities werden overgedragen én waar nationalistten werden opgevoed. Ze slaagde erin om beide elementen uit de privésfeer in het publieke domein te brengen door haar invulling van het begrip moederschap. Hierdoor hoefde ze de vermeende verschillen tussen publiek en privé niet uit te dagen. Haar moederschap was dus een essentieel onderdeel van de verzoening van haar joodse achtergrond met haar nationalisme. In andere woorden, Nathan maakte gebruik van bestaande ideeën over jodendom, nationalisme en moederschap om duidelijk te maken dat ze een moderne jood, een respectabele vrouw en een ware Italiaan was. Haar verhaal maakt duidelijk dat de publieke rollen en privérollen van joodse vrouwen zodanig verweven waren dat hun geschiedenis en die van de Risorgimento pas begrepen kan worden als er oog is voor de intersectie van al hun identiteiten.

Emma Post, student aan de Onderzoeksmaster Geschiedenis en Europaeum. Ze heeft de bachelors Geschiedenis en Religiewetenschappen afgerond, met een interesse in gender en identiteitsvorming. Deze scriptie is begeleid door prof. dr. Jan Willem van Henten.

Noten:

1. A. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento. Sarina, Giuseppe, Ernesto Nathan* (Turijn 2010) 52. Vertaald uit het Italiaans: 'Sia la donna la scintilla che inizia il sacro fuoco d'indipendenza e l'Italia sarà salva.'
2. Bekende werken zijn bijvoorbeeld: A. Banti, *La nazione del risorgimento. Parentela, santità e onore alle origini dell'Italia unita* (Turijn 2000); L. Riall, *The Italian Risorgimento. State, society, and national unification* (Londen 1994); S. Patriarca, *Italian vices. Nation and character from the Risorgimento to the republic* (Cambridge 2010); A. Ascoli en K. von Henneberg (red.), *Making and remaking Italy. The cultivation of national identity around the Risorgimento* (Oxford en New York 2001).
3. N. Bouchard (red.) *Risorgimento in modern Italian culture. Revisiting the nineteenth-century past in history, narrative, and cinema* (Madison 2005) 26.
4. J. Merriman, *A history of modern Europe. Volume 1: From the Renaissance to the age of Napoleon* (New York en Londen 2010) 500; M. Lyons, *Post-revolutionary Europe, 1815 – 1856* (New York 2006) 212. Zie ook D. Beales en E. Biagini, *The Risorgimento and the unification of Italy* (New York 2013). Ik ben me bewust van de heterogeniteit binnen deze groepen en gebruik dergelijke termen zonder aan te nemen dat alle personen die ik binnen die categorie pas, zich daarmee identificeerden.
5. Over de rol van joden: C. Bettin, 'Jews in Italy between integration and assimilation, 1861 – 1938', *The European Legacy* 12 (2007) 349; S. Klein, 'Challenging the myth of Italian Jewish assimilation', *Modern Judaism* 37 (2017) 76. Over het belang van gender voor de bestudering van nationalismen: A. Smith, *Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalism* (Londen en New York 1998) 205; I. Blom e.a. (red.), *Gendered nations. Nationalisms and gender order in the long nineteenth century* (Oxford 2000) xv-xvi; J. Sanborn en A. Timm, *Gender, sex and the shaping of modern Europe. A history from the French Revolution to the present day* (Londen en New York 2016) 49.
6. C. Steedman, *Landscape for a good woman* (Londen 1986) 22, aldaar 77.
7. G. Bock en S. James (red.), *Beyond equality and difference. Citizenship, feminist politics and female subjectivity* (Londen 1992) 8 – 9 en 19.
8. C. Haydt, 'Civil Religion', in K. von Stuckrad (red.), *The Brill dictionary of religion*, geraadpleegd op 5 mei 2019, laatst bewerkt in 2006, http://dx.doi.org/10.1163/18725287_bdr_COM_00089.
9. Factoren zoals ras, klasse, regionale afkomst en leeftijd waren gedurende de Risorgimento eveneens van groot belang, maar in dit artikel is niet voldoende ruimte om dat uit te diepen. Het is met name relevant dat regionale en raciale verschillen vaak werden geseksualiseerd, waardoor gender ook daar onmisbaar is. Voor meer informatie, zie bijvoorbeeld: A. Banti en R. Bizzocchi (red.), *Immagini della nazione nell'Italia del Risorgimento* (Rome 2002); N. Moe, *The view from Vesuvius. Italian culture and the southern question* (Berkeley 2002); S. Patriarca and L. Riall (red.), *The Risorgimen-*

- to revisited. Nationalism and culture in nineteenth-century Italy* (New York 2012); M. Turda (red.) *Crafting Humans. From genesis to eugenics and beyond* (Göttingen 2013); G. Giuliani, *Race, nation and gender in modern Italy. Intersectional representations in visual culture* (Berlijn 2018); N. Whelehan, 'Youth, generations, and collective action in nineteenth-century Ireland and Italy', *Comparative studies in society and history* 56 (2014): 934-66.
10. C. Mengarelli, 'La popolazione di Pesaro dal 1628 al 1839', *Rivista Internazionale di Scienze Sociali* 5 (1934) 686 – 688.
11. U. Wyrwa, 'Die Debatte über die Emanzipation der Juden und die jüdischen Erfahrungen 1848/49 in der Toskana', *QFIAB* 81 (2001) 398; C. Ferrara degli Uberti, 'The 'Jewish nation' of Livorno. A port Jewry on the road to emancipation', *Jewish Culture and History* 7 (2004) 160.
12. C. Moorehead, *A bold and dangerous family. One family's fight against Italian fascism* (New York 2017) 13 – 15. Zie ook S. Pugliese, Carlo Rosselli, *Socialist heretic and antifascist exile* (Cambridge 1999).
13. D. Smith, 'Nathan [née Levi], Sarina. (1819–1882)', *Oxford Dictionary of National Biography* (4 mei 2019). <https://doi-org.proxy.uba.uva.nl:2443/10.1093/ref:odnb/56283> (24 mei 2007).
14. A. Fratti, *Sulla vita della illustre Pesarese Sara Levi Nathan* (Pesaro 1888) 6.
15. E. Segal, *Introducing Judaism* (Londen en New York 2009) 110.
16. C. Ferrara degli Uberti, *Fare gli ebrei italiani. Autorappresentazioni di una minoranza (1861–1918)* (Bologna 2011) 11 – 12.
17. C. Duggan, *The force of destiny. A history of Italy since 1796* (Boston en New York 2008) 59.
18. Segal, *Introducing Judaism*, 200.
19. Duggan, *The force of destiny*, 132; S. Mattarelli, 'Duties and rights in the thought of Giuseppe Mazzini', *Journal of Modern Italian Studies* 13 (2008) 481.
20. R. Pasman, 'Mazzinian discipleship. Sara Nathan and Jessie White', *Spunti e Ricerche* 21 (2006) 34.
21. 'Angelo della famiglia' kan vertaald worden als 'engel van de familie'. 'Madre, cittadina' is lastiger naar het Nederlands te vertalen, omdat 'cittadina' de vrouwelijke vorm is van het Italiaanse woord voor burger. Het gebruik van de vrouwelijke vorm is van belang omdat het betekent dat vrouwen, als moeders, ook burgers konden zijn.
22. G. Sacerdoti Mariani, 'La figura di Sara Nathan', in: Z. Ciuffoletti e.a., *Sara Levi Nathan. I Rosselli e le miniere del Monte Amiata* (Arcidosso 2011) 19.
23. Duggan, *The force of destiny*, 134.
24. M. Toschi-Dugnani, *Dalle principesse Malatestiane a Sara Levi-Nathan* (Pesaro 1908) 28.
25. R. Pesman, 'Mazzini and/in love', in: Patriarca en Riall, *The Risorgimento revisited*, 105.
26. R. Sarti, Mazzini, *A life for the religion of politics* (Westport 1997) 98; A. Levi, 'Amici israeliti di Giuseppe Mazzini', *La Rassegna Mensile di Israel* 5 (1931) 591.
27. G. Monsagrati, 'Levi, Sara', *Dizionario Biografico degli Italiani*, volume 64 (4 april 2019). [http://www.treccani.it/enciclopedia/sara-levi_\(Dizionario-Bio-](http://www.treccani.it/enciclopedia/sara-levi_(Dizionario-Bio-)

grafico)/ (2005).

28. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 28 en 37. Vertaald uit het Italiaans: 'la Patria è salva se sono uniti i due uomini che l'Italia ama e stima al di sopra di tutti'.

29. Zie bijvoorbeeld: Domus Mazziniana, archivio famiglia Nathan (dono Filippo Nathan): 12 copie di lettere di Garibaldi a Sara Nathan; 1 dichiarazione di Garibaldi (8 juli 1862 - 18 april 1867) Caprera (20 januari 1865 en 17 augustus 1863).

30. Moorehead, *A bold and dangerous family*, 17.

31. S. Patriarca and L. Riall (red.), *The Risorgimento revisited. Nationalism and culture in nineteenth-century Italy* (New York 2012) 104.

32. E. Bilski en E. Braun, *Jewish women and their salons. The power of conversation* (New Haven 2005) ix, aldaar 16. Dat gold echter alleen voor geletterde en opgeleide vrouwen. Ongeacht de aanspraken slaagde de salons er niet in om de kloof tussen de klassen te overbruggen.

33. A. Fratti, *Sulla vita della illustre Pesarese Sara Levi Nathan* (Pesaro 1888) 10 – 11.

34. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 12.

35. A. Levi, 'Amici israeliti di Giuseppe Mazzini', *La Rassegna Mensile di Israel* 5 (1931) 595.

36. Sarti, Mazzini, 209.

37. Monsagrati, 'Levi, Sara'. Vertaald uit het Italiaans: 'Israelita d'origine, ebbe solo la fede inalterata e profonda nel Dio dell'umanità'.

38. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 48.

39. A. Rota en R. Balzani, 'Discovering politics. Action and recollection in the first Mazzinian generation', in: Patriarca en Riall, *The Risorgimento revisited*, 87.

40. P. Morris en P. Willson, 'La mamma. Italian mothers past and present' in: P. Morris and P. Willson (red.), *La mamma. Interrogating a national stereotype* (New York 2018) 2.

41. M. Miscalì, 'The transformation of motherhood. From a neglected mother to the mother of a whole nation', *Romance Studies* 35 (2017) 7 – 8.

42. Pateman, 'Equality, difference, subordination', 21.

43. C. Chapman, *The house of the mother. The social roles of maternal kin in biblical Hebrew* (New Haven 2016) 5; J. Antler, *You never call! You never write! A history of the Jewish mother* (New York 2008) 3; M. Luzzati en C. Galasso (red.) *Donne nella storia degli ebrei d'Italia* (Lucca 2005) 170. Niet alle joodse gemeenschappen zijn strikt beperkt tot halachische joden. In de geschiedenis zijn tal van voorbeelden te vinden van bekeringen tot het jodendom, evenals gemeenschappen die andere regels aanhangen. Overigens is matrilineair niet hetzelfde als matriarchaal. De joodse opvolging werd gewoonlijk bepaald via de moeder, maar leiders en religieuze voorgangers waren traditioneel mannen.

44. Segal, *Introducing Judaism*, 116.

45. Bilski and Braun, *Jewish women and their salons*, 16.

46. A. Isastia, 'Sarina Levi Nathan e il mondo operaio', in: Ciuffoletti e.a. (red.), *Sara Levi Nathan*, 61. Vertaald uit het Italiaans: 'Sia la donna la scintilla che inizia il sacro fuoco d'indipendenza e l'Italia sarà salva.'

47. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 72.

48. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 41. Vertaald uit het Italiaans: 'doppio lavoro, per la famiglia e per la patria'.

49. F. Buganie and S. Samorì (red.), *Il Risorgimento invisibile. Le Donne che hanno fatto l'Unità d'Italia* (Modigliana 2011) 58. In dit artikel heb ik de Italiaanse namen gebruikt, maar alle kinderen hadden ook een Engelse naam, namelijk: David (Davido, 1839), Henry (Enrico, 1840), Janet (Giannetta, 1842), Adolf (Adolfo, 1843), Ernest (Ernesto, 1845), Harriet (Enrichetta, 1847), Joe (Giuseppe, 1848), Philip (Filippo, 1850), Walter (Gualtiero, 1852), Alfred (Alfredo, 1854), Adele (Adah, 1856), Beniamino (Beniamino, 1859).

50. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 43.

51. M. Macioti, *Ernesto Nathan il sindaco che cambiò il volto di Roma. Attualità di un'esperienza* (Rome 1995).

52. Isastia, 'Sarina Levi Nathan', 25 en 32. Vertaald uit het Italiaans: 'L'unico mezzo di seguire il nostro Santo è quello di stampare e leggere, null'altro per ora.' En: 'Ogni pagina dei divini scritti del nostro Maestro ce lo ripete e ci infonde la forza a praticare il Dovere, sola base su cui stia salda l'associazione. Raccogliete, o miei giovani amici, continuate a studiare e divulgare quelle pagine.'

53. Scheda Opera d'arte di Sarina Nathan, Cimitero Monumentale del Verano, Sovrintendenza Capitolina ai Beni Culturali.

54. D. Malkiel, 'The structures of Hebrew epitaph poetry in Padua', in: S. Reif e.a. (red.), *Death in Jewish life. Burial and mourning customs among Jews of Europe and nearby communities* (Berlijn 2014) 238.

55. Isastia, 'Sarina Levi Nathan', 31. Vertaald uit het Italiaans: 'esempio della fede in un'idea e del sacrificio del lavoro, con una costanza di propositi e di opere, che vorremmo servissero di esempio ad ogni madre italiana'.

56. Pasman, 'Mazzinian discipleship', 40.

57. Isastia, *Storia di una famiglia del Risorgimento*, 12.

58. Ferrara degli Uberti, *Fare gli ebrei italiani*, 5.